

PAREMIOLOJİ VAHİDLƏRİN KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Leyla İbrahimova

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: ileyla_88@list.ru

DOI: 10.30546/.2960-1967.2024.1.65

Xülasə: Koqnitiv dilçilik XX əsrin sonlarından intensiv şəkildə öyrənilməyə başlamışdır. Bu gün filologiya sahəsində tədqiqat aparan hər kəs koqnitiv dilçilikdən istifadə edir. Koqnitiv dilçilik linqvistika və psixologiyanın birləşməsindən yaranan bir sahə olaraq müasir dilçiliyin müxtəlif bölmələrinə tətbiq edilir.

Ümumiyyətlə, müasir dilçilikdə bütün dil vahidlərinə koqnitiv yanaşma tələb olunsada, fikrimizcə, bu yanaşma ən çox paremioloji vahidlərdə, aforizmlərdə reallaşır. Paremioloji vahidlər və aforizmlər yalnız dil vahidi olmayıb, dünyagörüşü və təfəkkürün istehsalı kimi meydana çıxır. Paremioloji vahidlər və aforizmlər kommunikativ əhəmiyyət daşıyaraq linqvistik baxımdan konseptuallaşır. Paremioloji vahidlərin konseptual baxımdan tədqiqində linqvokulturoloji xüsusiyyətlər önəmli rol oynayır. Məhz bu baxımdan paremioloji vahidlərin tədqiqində linqvokulturoloqların, linqvokoqnitivistlərin, psixolinqvistlərin, etnolinqvistlərin də fəaliyyəti vacib amillərdəndir.

Paremioloji vahidlərin linqvistik konseptuallaşdırılması kollektiv fəlsəfənin təcəssümü ilə sıx bağlıdır. Paremioloji vahidlər birbaşa xalqın milli xüsusiyyətləri, mədəniyyəti ilə bağlı olub, dünyanın linqvistik mənzərəsinin təyin edilməsində danılmaz rol oynayır.

Açar sözlər: Koqnitiv dilçilik, paremioloji vahidlər, aforizmlər, dilçilik, konsept

Giriş

Paremioloji vahidlər milli şüurun stereotiplərini ifadə edərək milli mədəniyyəti səciyyələndirir. Dilçilik ədəbiyyatında paremioloji vahidlərə atalar sözləri, məsəllər, frazeoloji vahidlər, aforizmlər, məsəllər, təmsillər, nağıllar və s. aid edilir. Paremioloji vahidlər elə dil vahidləridir ki, onlar yalnız dilçiliyin deyil, eyni zamanda ədəbiyyatın, etnoqrafiyanın, folklorun da tədqiqat obyektidir. Xalqın mental xüsusiyyətlərini əks etdirən paremiyalar və xüsusən də atalar sözləri etnik, ictimai, tarixi, mədəni determinləşmiş dünyagörüşü kateqoriyalarını özündə birləşdirir. Buna görə də dil vahidləri linqvokulturoloji paradıqmaların əsasında dayanır və bu paradıqmalarda konseptlər, mədəni semantikaya malik kateqoriyalar, mədəniyyətin təkrarlanan hadisələri üçün nümunə olacaq vahidlər və s. birləşdirir. Milli dilin formalarında milli, iradi, ruhi, mənəvi və s. keyfiyyətlər özünün tipik ifadəsini tapır. Dil vahidləri ilə ifadə olunan bu mentalıq mədəniyyətin konseptləri olur. Belə ki, xalqın mentallığı dilin xüsusi əhəmiyyətli konseptlərində aktuallığını tapır. Xalqın mentallığının daxili təşkilinin və difensiallığının əksi onun mentalitetini müəyyənləşdirir. Dil konseptlərinin formalaşmasında mədəniyyətin özünəməxsus yeri var. Dünyanın konseptual mənzərəsinin yaradılmasında da mədəniyyət konseptləri özünəməxsus yer tutur. Buna görə də bəzən linqvokulturologiyanın əsas vahidi mədəni konsept hesab edilir və dünyanın konseptual mənzərəsinin ayrıca obyektlərinin ictimai şüur və dildə necə əks və dərk olunmasının öyrənilməsi başlıca vəzifə hesab edilir. Atalar sözlərinin bəşər mədəniyyətinin etnogen milli mənəvi görüşlərinin, linqvokulturoloji dəyərlərin formalaşmasında mühüm rolu var.

Dünyanın konseptual mənzərəsinin dildə ifadəsi baxımından da bu vahidlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Atalar sözləri özlərinə məxsus formal-struktur və semantik xüsusiyyətlərə malikdir.

Xalqın müdrikliyi və ruhu onların atalar sözlərində və məsəllərində təzahür edir, atalar sözləri və məsəlləri bilmək isə dilin daha yaxşı öyrənilməsinə, eyni zamanda xalqın düşüncə tərzinin və xarakterinin daha yaxşı dərk edilməsinə səbəb olur. Müxtəlif xalqların atalar sözlərini və məsəllərini müqayisə etdikdə bu xalqların ümumi cəhətlərini görə bilərik ki, bu da, öz növbəsində, onların daha da yaxınlaşmasına, qarşılıqlı anlaşmasına kömək edir. Xalqın zəngin tarixi təcrübəsi, əmək fəaliyyəti, insanların məişəti, mədəniyyəti ilə bağlı təsəvvürlər atalar sözlərində, zərbi-məsəllərdə hər zaman öz əksini tapmışdır. Paremioloji vahidlər, belə demək mümkünsə, dildə formalaşan “linqvokültüremlər”dir, onlar dilin linqvokülturoloji sahəsini təşkil edir. Odur ki, bu vahidlərin hər hansı bir aspektdə təhlili dillərin invariant mənalı simvolların, xalqın etnik-dil, etnik-psixoloji amillərinin müqayisəsi və bu dillərin qlobal və spesifik göstəricilərinin üzə çıxarılması deməkdir: Linqvokülturoloji simvollar xalqın ruhi-mənəvi dəyərləridir. Bu simvollar dərin milli-külturoloji məzmun ifadəsi olaraq, sistemli tipoloji analiz materialı kimi qiymətlidir. Məsələnin bu cəhəti etimoloji araşdırmalarda özünü daha qabarıq, daha konkret göstərir. İnsanın aləmi dərk etmək təcrübəsi, qabiliyyəti məhz atalar sözləri və zərbi-məsəllər vasitəsi ilə nəsil-dən-nəsilə ötürülür: atalar sözləri və zərbi-məsəllər tipik, invariant situasiyaların simvolik təsviri olduğundan onların etimoloji analizi xalqın həm tarixi, həm sosioloji və həm də mənəvi-qnoseoloji inkişafı sahələrini əks edir. Digər bir əhəmiyyətli faktor da odur ki, paremioloji vahidlərin idioetnik dünya qavrayışı baxımından öyrənilməsi bu vahidlərin mənşəyini araşdırmaq problemini aktuallaşdırır. Çünki etimoloji araşdırmalar dilin konseptlər sistemini öyrənməyə, hansı anlayışların bu sistemə daxil olub-olmadığını müəyyən edir.

Tədqiqatın mənbəyi və üsulları

Azərbaycan dilindəki paremioloji konstruksiyalar struktur dilçilikdə araşdırılsa da, koqnitiv baxımdan çox az öyrənilmişdir.

Koqnitiv dilçilik təbii dillərdə əks olunan və etnik təfəkkürün fərdiliyini, özəlliyini nümayiş etdirən vasitələri üzə çıxarıb izah etməyə xidmət edir. Çünki dil, bir semiotik sistem olaraq, insanla mədəniyyət arasında, insan (kütlə, xalq) və ətraf mühit arasında mövcud olan yeganə bağlayıcı vasitədir. Dünya haqqında biliklər dildə kodlaşdırılır, xüsusi işarələrlə şifrələnir və qorunub saxlanılır. Tədqiqatçıların fikrinə görə, koqnitivizm mentalizm formasında bihevizmin inkarı kimi meydana çıxır [8, s.47]. Bihevizm öz qatı formalarında idrakı inkar edirdisə, mentalizm bu inkarın inkarı olaraq idrakı insan fəaliyyətində, insan davranışında ön plana çəkirdi. Bihevizm insanın davranışını bilavasitə və yalnız mühitin təqdim etdiyi stimullarla, təkanlarla izah edirdi. Mentalizm insanın sərbəst hərəkət etmək qabiliyyətini və bu qabiliyyətin idrakla bağlı olduğunu sübut etməyə çalışırdı. Bihevizmə görə, eyni stimullara cavab olaraq hər bir insan eyni hərəkətlər edir.

Mentalizmə görə, eyni stimullara cavab olaraq müxtəlif insanlar müxtəlif hərəkətlər edir və fərq bilavasitə idrakla müəyyən olunur. Koqnitiv dilçilikdə, göründüyü kimi, bu ideya fundamental səciyyə daşıyır. Hər bir etnosun kütləvi şüurunda dünya fərqli olaraq əks olunur. Etnik təfəkkürdəki dünya obrazı koqnitiv dilçilikdə dünyanın mənzərəsi adlanır. Kütləvi şüurdakı mental fenomen yalnız təbii dildə semiotik reallıq şəklində təqdim oluna bilər. Bununla bağlı koqnitiv paradigma özünün ən vacib terminlərindən birini yaradır – dünyanın dil mənzərəsi [6, s.722].

Mahiyyət etibarilə koqnitiv dilçilik insanın həyat təcrübəsinə, dünyagörüşünə əsaslanaraq dünyanı qavrama qabiliyyətinin, dərk etmə proseslərinin mərhələlərini, informasiyanın qəbulunun, süzgəcdən keçirilərək müəyyən bir nizamla salınması yəni strukturlaşması və passiv yaddaşdan aktiv yaddaşa transfer edilərək istifadəsinin gizlinlərini, mental sərhədlərini müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Belə ki, insanlar bir-birilə ünsiyyət qurmazdan əvvəl bir növ “koqnitiv tunel” dən keçməlidirlər. Dil təfəkkürün açarı rolunu oynayır, məhz bu səbəbdəndir ki, dilsiz yalnız təfəkkür məhdud informasiya ilə reallaşa bilər. Şüurumuzda və təfəkkürümüzdə baş verən prosesləri bürüzə verməkdə, digərləri ilə bölüşməkdə insana yardım edən dildir. İnsanın fikirlərini, düşüncələrinin ifadəsi olan dil insan həyatında əvəzolunmazdır. Bu cəhətdən koqnitivizm üçün əsas mənbə, xəzinə, sərvət insan bilivi və təcrübəsidir.

“Koqnitiv dilçilik mifləri, adət-ənənələri, mərasim və ritualları öz materialı hesab etdiyinə görə, dilin müəyyən sahələrini ilk növbədə təhlil edir. Aydın məsələdir ki, bu baxımdan atalar sözləri və frazeoloji vahidlər ön plana çəkilir” [6, s.990].

Koqnitiv dilçilik paremioloji vahidləri təsəvvürün konseptləşməsinə görə öyrənir. Ümumiyyətlə, konseptlər paremioloji vahidlərin daxili formasını təşkil edərək atalar sözləri və məsəllərin semantikasının əsasını təşkil edir. Daxili semantika birbaşa milli təfəkkürlə bağlı olur.

XXI əsrin ilk illərindən başlayaraq Azərbaycan dilçiliyində linqvopsixologiya, dil vahidlərinin koqnitiv istiqamətdə öyrənilməsi bir ənənə halını almışdır. Xüsusilə, konseptlər və konseptlərin dildə reallaşması günün aktual mövzularından sayılır. Dil konseptləri öz ifadəsini əsasən idiomlarda, frazeoloji birləşmələrdə, atalar sözləri və zərbi-məsəllərdə göstərir. Məhz bu baxımdan da, frazeoloji vahidlər koqnitiv aspektdən gənc tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılır, sözü gedən mövzularda dissertasiya mövzuları yazılır. Koqnitiv dilçilikdən, linqvopsixologiyadan, konseptlərdən tədqiqat apararı hər bir alim mütləq dil vahidləri kimi frazeologizmlərə, paremioloji vahidlərə müraciət edirlər.

Koqnitiv dilçilik XX əsrin sonlarından intensiv şəkildə öyrənilməyə başlamışdır. Bu gün filologiya sahəsində tədqiqat apararı hər kəs koqnitiv dilçilikdən istifadə edir. Koqnitiv dilçilik linqvistika və psixologiyanın birləşməsindən yaranarı bir sahə olaraq müasir dilçiliyin müxtəlif bölmələrinə tətbiq edilir.

Ümumiyyətlə, müasir dilçilikdə bütün dil vahidlərinə koqnitiv yanaşma tələb olunsada, fikrimizcə, bu yanaşma ən çox paremioloji vahidlərdə, aforizmlərdə reallaşır. Paremioloji

vahidlər və aforizmlər yalnız dil vahidi olmayıb, dünyagörüşü və təfəkkürün istehsalı kimi meydana çıxır. Bu gün müasir dilçilik hər iki cərəyanın üzərində inkişaf edir desək, mənca, yanılmarıq. Bunlar: struktur və koqnitiv dilçilikdir.

Koqnitiv dilçilik birbaşa idrak mexanizmi ilə bağlıdır. Bu da əsasən koqnisiya anlayışı ilə əlaqədar olur. Dil isə bu prosesin son mərhələsi olub, idrak prosesinin nəticəsi sayılır.

Struktur dilçilikdən fərqli koqnitiv dilçilik dili, kultural dünyagörüşün nəticəsidir və əsas termini də konseptdir. Azərbaycan dilçiliyində son illərdə işlənməyə başlayan bu termin çox hallarda mənca, anlayış leksik vahidlərinə sinonim kimi işlənir.

Koqnitivizmin əsas məqsədi kütləvi xalq şüurunun dildəki inikasıdır. Dilin dünya mənzərəsinin ifadə vasitəsi olaraq öyrənilməsi, insan təbiəti, mahiyyəti, düşüncəsi, fəaliyyəti və davranışı kimi məsələlərin həllində dilçiliyin və folklorun rolu bəlli olduğundan sonra baş verdi. Bu gün məhz dilçilik və folklor elmlərin sahələrində psixologiya, sosiologiya, etika, kulturologiya, fəlsəfə kimi fənlərin kəsişməsi nəticəsində ortaya çıxan koqnitiv-praqmatik məsələlərin həllində freym semantikasını əks edən paremioloji vahidlərin istifadəsilə öz niyyətini nitq fəaliyyətində reallaşdırmaq bacarığına malik olan insan göstərilən fənlərdə elmi dərk obyektini olaraq dil şəxsiyyəti kimi təqdim olunmuşdur.

Dilimizdə işlətdiyimiz paremioloji vahidlər və aforizmlər hər hansı bir konsepti əks etdirir. Konsept nə qədər dildə milli səciyyə daşıyarsa, o qədər də universaldır. Konsept mədəniyyətin mərkəzi, bədii yaradıcılığın əsası, dilin ifadəliliyi, şüurun güzgüsüdür. Atalar sözləri, məsəllər, frazeoloji vahidlər-bütünlükdə paremioloji vahidlər xalqın ruhu olub onun dilində reallaşır. Konsept ətraf ələmdə baş verən hadisələr haqqında informasiyanın toplayıb, müəyyən düzənə salınmış və saxlanıldığı mental vahid olaraq meydana çıxır. Müasir dövrümüzdə koqnitiv dilçiliyin rolu böyükdür və daim öz əhəmiyyətini artırır. Hesab olunur ki, hazırda bir konseptin mahiyyətini anlamaq üçün ən məhsuldar yanaşma koqnitiv yanaşmadır, bu yanaşmaya görə konsept zehni fəaliyyət prosesində fərqli əlamət və təbəqələri aktuallaşdıraraq zehni fəaliyyət prosesində müxtəlif istiqamətlərə yönələn mürəkkəb zehni vahiddir. İnsan ətraf mühiti, dünyanı təfəkkürlə, şüurla dərk edib konseptlər vasitəsilə dildə əks etdirir. Dilimizdəki paremioloji vahidlər hamısı hər hansı bir konseptin ifadəçisidir. Çox vaxt konseptlərlə sözün semantik mənasını eyniləşdirirlər. Lakin bunlar arasında oxşar cəhətlər olsa da fərqli nüanslar daha çoxdur.

“Atalar sözləri müəyyən konsept üzərində qurulur və ona görə də konseptual məzmunu malikdir. Konseptual məzmun məntiqi hökmün strukturunu müəyyən edir və beləliklə də, paremiyanın etimoloji yaxud obrazlı mənası müəyyən olunur. Lakin paremiyanı təşkil edən konseptual məzmun aforistik səciyyə daşdığına görə onun mənası və yaxud semantik quruluşu bir neçə layda ifadə oluna bilər. Digər sözlərlə desək, hər bir atalar sözünün bir neçə mənası ola bilər” [4, s.10]. Konsept bildiren semantikalar aktual anlam kimi təqdim olunur. Paremioloji vahidlər həm hərfi, həm də aktual mənca daşıyır. “Yəni atalar sözləri

kontekstə və konsituasiyaya uyğunlaşır. Bu xüsusiyyət onun konseptual məzmununun zəifliyi kimi qələmə verilə bilər, əslində isə paremioloji semantikanın universal əhəmiyyətindən xəbər verir. Tədqiqat göstərir ki, eyni konsept üzərində qurulan müxtəlif dillərin atalar sözləri fərqli semantik strukturlara malik olur. Yəni fundamental konseptlərin, eyni dəyərlər üzərində qurulmasına baxmayaraq, konkret dillərdə çox zaman ayrı-ayrı koqnitiv əlamətləri realizə olunur” [4, s.14].

Konseptlər birbaşa xalqın dünyagörüşü ilə bağlı olub müxtəlif mədəniyyətlərin dildə reallaşmasına zəmin yaradır. Konseptin təfəkkür süzgəcindən keçərək dildə əsasən frazeoloji vahidlərdə və paremioloji ifadələrdə reallaşır. Çünki xalqın bütün mədəni dəyərləri sabit şəkildə, heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan yalnız sabit ifadələrdə hiss olunur. Konseptin dildə verballaşması isə müəyyən zaman və məkan çərçivəsində baş tutur. Konseptin əsas koqnitiv vəzifəsi mənanın ötürülməsi funksiyasıdır. Dünya xalqlarının mədəniyyəti, dəyərləri, adət-ənənələri fərqli olduğu kimi onların dilində verballaşan konseptlər də fərqli olur. Hər bir xalqın davranış və əxlaq qaydaları onların dillərindəki konseptlərdə reallaşır. Z.Əliyevanın qeyd etdiyi kimi, “Atalar sözləri və məsələlərin söz materialı mentalitetin xüsusiyyətlərini, milli özəllikləri əks etdirir və konseptual tədqiqatlar üçün çox gözəl material verir” [5, s.209]. Paremioloji vahidlər insanın əxlaq və davranışının stereotiplərini əks etdirir. Paremioloji vahidlərdə konseptlərin əsrlik təcrübəsi yığılır. Konseptlər özü konseptual sistemdə toplanır. Konseptual sistemdə informasiya saxlanılır, yaranır və gələcək nəsillərə ötürülür. Dilçilikdə konseptin geniş yayılmış bəzi tərifləri vardır: 1) Konsept insanın şüurunda (mental dünyasında) mövcuddur. Sözü müşayiət edən təsəvvürlər, anlayışlar, biliklər, assosiasiyalar, təəssüratlar "dəsti" konseptdir; 2) Konsept - strukturlaşdırılmış bilikdən ibarət olan qlobal təfəkkür vahididir; 3) Konsept -ada malik olan ideal aləm obyektidir və gerçəklik aləmi haqqında müəyyən mədəni şərtlənmiş təsəvvürləri əks etdirir. İnsan şüurunda mövcud olan konsept mədəniyyətin bir hissəsidir. Bir çox alimlər konsepti varlığın fundamental,ontoloji kateqoriyası hesab edir. “Ölüm, həyat, sevgi, nifrət, müharibə, sülh, yaxşı, pis, xeyir, şər” kimi konseptlər müasir Azərbaycan dilindəki paremioloji vahidlərin formalaşmasında əlahiddə rol oynayır. Konseptual sistemdə olan konseptlərin sayını çoxaldıb saysız-hesabsız da etmək olar. Bütün bu konseptlər konseptual sistemdə öz yerini tapır.

Konsept milli-mədəni səciyyə daşıyır. “konseptlərin milli spesifikasiyası milli konseptsfərdə ekvivalentsiz konseptlərin mövcudluğunda təzahür edir. Ekvivalentsiz konseptlər ekvivalentsiz dil vahidləri vasitəsilə aşkarlanır. Ekvivalentsiz dil vahidləri həmişə insan şüurunda konseptin milli xüsusiyyətlərinin nadir (unikal) milli özünəməxsusluğunun göstəricisidir” [2, s.190].

Konsept etnokulturoloji spesifikasiyaya malik, kollektiv şüur vahidi olub, koqnitiv linqvistikanın başlıca araşdırma obyektidir. Hər bir konsept insanın dünya haqqındakı biliklərinin, şüurunun komponentlərini əsasını təşkil edir. İnsanların idrakında milli-mədəni qavramlar sistemi kimi çıxış edən konsept müəyyən dəyərə və aktuallığa malikdir. Konkret desək, konseptlər xalqın mədəniyyət yaddaşının daşıyıcılarıdır. Konsept koqnitiv səviyyənin

vahidi olaraq, o, özündə anlayış və məna təbiətinə məxsus hər şeyi birləşdirir. Həm də mədəniyyət faktı kimi etimologiya, aksioloji qiymətləndirmə, assosiasiya, mücərrədləşdirmə, mental izoqlassları ümumiləşdirir.

Konseptlər mütləq verballaşmış şəkildə dildə var olur. Konseptlər əsasən mental varlıq olub məhz verballaşmış şəkildə paremioloji vahidlərdə əks olunur. Konsept verballaşarkən onun tərkibindəki semantika tam açılır. Paremioloji vahidlər konseptləşmənin mühüm göstəricilərindən olaraq bütün dili əhatə edir. Konsept dildə reallaşaraq milli mədəniyyətin bölmələrində əks olunur.

Konseptdə dilin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri əks olunmaqla bərabər konsept həm də etnik təfəkkürün göstəricisidir. Paremioloji vahidlərdəki konseptlər metaforik pillələrlə irəliyə gedərək həyatın sosial sahələrinin hamısını əhatə edir. Konseptlər paremioloji vahidlərin tərkibində dinamiklik qazanır. Konsept xalq şüurunun və təfəkkürünün birbaşa reallığıdır. Elə bir xalq tapılmaz ki, onun təfəkküründə müharibəyə, yalana, əxlaqsızlığa müsbət münasibət əks olunsun. Bütün bu münasibətlər dildəki paremioloji vahidlərdə əksini tapır. Konsept milli-mədəni təsəvvürlərlə bağlı olub dünyanın dil xəritəsini konseptlər şəklində gözümlə önündə sərgiləyir. Leksik vahidlərlə müqayisədə paremioloji konstruksiyalarda konsept çox nəzərə çarpır, paremioloji vahidlərin bütövlükdə semantik özülünü əmələ gətirərək milli-mədəni fakt kimi meydana çıxır.

Nəticə

Konseptual aiatemnin nüvəsini əsasən bir-birinə zidd olan anlayışlar təşkil edir. Dil yaranmamışdan əvvəl də insan təfəkküründə əksliklər təşkil edən anlayış və varlıqlar var olmuşdur. Koqnitiv elm mental reprezentasiyalar kimi mənanı tədqiq edir və məqsədi insan davranışı, onun düşüncəsi və diliylə şərtləşdirilmiş mental proseslərdə qanunauyğunluqların göstərməsindən ibarətdir. Dərketməni isə mental modellər kimi təsvir edir.

“Mövcud təsəvvürlərə görə, resipientin mətni dərk etməsi prosesi zamanı dil vahidləri, əsasən sözlər beyində konseptləri hərəkətə gətirir və ya aktivləşdirir. Konseptlərin aktivləşdirilməsi onların gələcəkdə istifadəyə yararlı olması üçün dərk olunma vəziyyətinə gətirilməsidir. Resipient ayrı-ayrı konseptlər arasındakı əlaqələrin xüsusiyyətlərini müəyyən edərsə və onları vahid mənalı sistemə daxilində birləşdirsə, mətn bütövlükdə koherent olaraq dərk olunur” [1, s.89].

Koqnitiv yanaşma sözün tədqiqi sahəsini onun dildə və nitqdə işlədilmə həddlərindən kənara da tətbiq etməyi nəzərdə tutur, bu da insan şüurunda obyektiv mövcud olan, amma yalnız metadil fonu olduqda, yəni bu vahidlər xalqın tarixi və mədəniyyəti kontekstində aydın olan leksik vahidlər arasındakı görünməyən əlaqələriaşkarlamağa imkan verir. Beləliklə, konseptuallaşma prosesinə təsir edən xüsusiyyətlər və hadisələrin öyrənilməsi tarixi faktlar və hadisələri nəzərə almalıdır, çünki dilin tarixi həmin dildə danışan xalqın tarixindən ayrılmazdır.

Dilin paremioloji sistemi xalqın konseptual sistemini əslində əks etdirir. L.Vaysgerberin fikrincə, təbii dillər məhz konseptual baxımdan fərqlənirlər. Əlbəttə ki, dilin konseptual sistemini daxili forma ilə qarışdırmaq olmaz. Daxili forma yalnız semantik sistemin obraz əsasına aiddir. Aktual mənanı daxili forma yalnız bu və ya digər dərəcədə şərtləndirə bilər, onu tam şəkildə müəyyən edə bilməz [7, s.97].

Koqnitiv dilçiliyin tədqiqatında yeni anlayışlar-konseptlər önəmli yerə mülküdür. Xalqın təfəkkürü, psixologiyası konseptlərdə əks olunaraq leksika və frazeologiyanın analizində, paremioloji vahidlərin və aforizmlərin leksik qatı xalqın kollektiv şüuru ilə sıx əlaqədədir. “Bu yeni intellektual məkanda konseptual sistem, kateqorizasiya, mentalitet və koqnitiv baza kimi anlayışlar əsas rol oynayır. Koqnitiv təhlilə cəlb olunan frazeoloji vahidlər sistem-struktur dilçiliyin metod və prinsipləri əsasında da interpretasiya olunmalıdır. Başqa sözlə, koqnitiv təhlil təcrid olunmuş şəkildə aparılmamalıdır” [3, s.42].

Paremioloji vahidlərin koqnitiv xüsusiyyətləri haqqındakı fikirlərimizi belə yekunlaşdırma bilərik ki, koqnitiv dilçilik insan idrakının öyrənilməsinə, xüsusən də öyrənmə və davranışa təsir göstərən amillərə həsr olunmuş bir bölməsidir. Fikrimizcə, paremioloji vahidlər, deyimlər, atalar sözləri, zərb məsəllər isə koqnitiv dilçiliklə ən çox bağlı olan dil vahidləridir. Çünki bu tip dil vahidləri birbaşa xalqın təfəkkürü ilə bağlıdır. Xalqın təfəkkür süzgəcindən keçməyən heç bir ifadə paremioloji vahidə çevrilə bilməz.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva, S.Ə. (1970). *Ekspressiv təsdiqlik və ekspressivlik inkarlıq, Azərbaycan dili materialları əsasında: /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. /*– Bakı, 27 s.
2. Axundov, A. (2012). *Bədi dil və xəlqilik*. Seçilmiş əsərlər: [2 cildə] / A.Axundov. –Bakı: Elm, – c. 2. 463 s.
3. Babaşova, G. (2016). *Azərbaycan dilində predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. /*–Bakı, 137 s.
4. Cəfərova, Ü.N. (2017). *Azərbaycan, rus və ingilis dillərinin paremioloji vahidlərində məkan kateqoriyasının tipoloji səciyyəsi: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. /*– Bakı, 27 s.
5. Əliyeva, Z. (2022). *Dil sisteminin konseptuallaşma və kateqoriyalaşma problemləri /* Z.Əliyeva. – Bakı: Elm, 33 s.
6. Salayeva, F. (2022). *Müasir koqnitiv paradigma və frazeologiya. Müasir Azərbaycan dili. Leksikologiya [2 cildə] /* F.Salayeva. –Bakı: Elm, 2. 990 s.
7. Вайсгербер, Й.Л. (2009) *Родной язык и формирование духа /* Й.Л. Вайсгербер. – Москва: Книжный дом «Либроком», 232 с -98 с
8. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. (1996). *Краткий словарь когнитивных терминов*. М.: МГУ им. М. В. Ломоносова, 47 с.
9. Стариченок В.Д. (2008). *Большой лингвистический словарь*. Ростов-на-Дону: Феникс, - 722 с.

COGNITIVE CHARACTERISTIC FEATURES OF PAREMIOLOGICAL UNITS

Leyla İbrahimova

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

Cognitive linguistics has been intensively investigated since the end of the 20th century. Nowadays, everybody involved in research in the field of philology uses cognitive linguistics. Cognitive linguistics is applied to various sections of modern linguistics as a field that arose as a result of the combination of linguistics and psychology.

In general, modern linguistics requires a cognitive approach to all linguistic units, but, we think, this approach is implemented to a greater extent in paremiological units, aphorisms. Paremiological units and aphorisms are not only linguistic units, but act as a product of outlook and thinking. From the conceptual point of view, linguistic features play the main role in the study of paremiological units. It is from this point of view that an important factor in the study of paremiological units is the work of linguaculturologists, linguacognitivists, psycholinguists and ethnolinguists. The linguistic conceptualization of paremiological units is closely connected with the embodiment of collective philosophy. Paremiological units are directly connected with national characteristics and culture of the people and play an indisputable role in determining the linguistic landscape of the world.

Keywords: Cognitive linguistics, paremiological units, aphorisms, linguistics, concept

КОГНИТИВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Лейла Ибрахимова

Лянкяранский государственный университет, Лянкяран, Азербайджан

Когнитивная лингвистика начала интенсивно изучаться с конца XX века. Сегодня каждый исследователь в области филологии использует когнитивную лингвистику. Когнитивная лингвистика возникнув на базе объединения психологии и лингвистики, применяется в разделах современного языкознания.

В целом несмотря на то, что во всех языковых единицах современного языкознания требуется когнитивный подход, на наш взгляд этот подход более всего реализуется в паремиологических единицах и афоризмах. Паремиологические единицы и афоризмы реализуются не только как языковые единицы, но и также являются воспроизведением мировоззрения и мышления. Паремиологические единицы и афоризмы наряду с коммуникативным значением в том числе концептируются и с лингвистической точки зрения. В исследовании паремиологических единиц с концептуальной точки зрения лингвокультурологические особенности играют важную роль. Именно с этой точки зрения в исследовании паремиологических единиц деятельность лингвокультурологов, лингвокогнитивистов, психолингвистов, этнолингвистов является одним из важнейших факторов в формировании национального языкового наследия.

Ключевые слова: Когнитивная лингвистика, паремиологические единицы, афоризмы, лингвистика, концепт

Daхil oldu: 03.07.2024;

Çара qəbul edildi: 30.07.2024;

Çap edildi: 05.09.2024